

THEMA

Soevereiniteit in eigen kring revisited

Een pleidooi voor reflexieve bestuurskunst

Robert van Putten

Abstract Dit artikel onderzoekt de relevantie van het begrip ‘soevereiniteit in eigen kring’ dat honderdveertig jaar geleden is gemunt. Ten eerste wordt de politieke urgentie van soevereiniteit in eigen kring gepeild. Ten tweede wordt geschetst dat hedendaagse noties van netwerken en praktijken vergelijkbare intuïties bevatten. Ten derde worden bouwstenen aangeleverd die dit oude perspectief op ordening hanteerbaar maken.

soevereiniteit in eigen kring, maakbaarheid, sociale praktijken, gematigdheid, ambachtelijkheid

1. Een jubilerend ordeningsprincipe

Het neocalvinisme beleeft een bijzonder jaar. Op 8 november 2020 was het honderd jaar geleden dat Abraham Kuyper is overleden. Kuyper was niet alleen de geestelijke en intellectuele vader van de calvinistische vernieuwingsbeweging die eind van de negentiende eeuw opkwam, maar ook de organisatorische motor ervan. Historicus Johan Snel (2020) heeft dat prachtig geportretteerd in *De zeven levens van Abraham Kuyper*, die hij een ‘ongrijpbaar staatsman’ noemt. Een belangrijke erfenis uit het sociaal-politieke denken van deze staatsman is de notie van ‘soevereiniteit in eigen kring’. En het geval wil dat dit ‘ordeningsprincipe’ zelf ook een bijzonder jaar beleeft. Kuyper muntte deze notie immers in zijn rede die hij uitsprak bij de opening van de Vrije Universiteit Amsterdam in 1880, dit academisch jaar precies honderdveertig jaar geleden.

De laatste jaren discussiëren historici over de precieze herkomst van soevereiniteit in eigen kring (Henderson, 2017; Friesen, 2019; Harinck, 2021). Heeft Kuyper dat wel zelf gemunt of leende hij het begrip van Groen van Prinsterer? En is het wel van zuiver calvinistische origine of spelen andere intellectuele invloeden een rol? Hoe interessant de precieze historische context ook is, minstens zo belangrijk is de vraag naar de hedendaagse relevantie van dit denkbeeld. In dit artikel onderzoek ik die relevantie langs drie dimensies. Ten eerste draait relevantie om de *politieke urgentie* van soevereiniteit in eigen kring als normatief denkbeeld voor

onze tijd. Ten tweede gaat relevantie over de *compatibiliteit van het vocabulaire* van ‘kringen’ die ‘soverein’ zijn in relatie tot hedendaagse sociale theorieën. Ten derde draait relevantie om de *hanteerbaarheid* van dit abstracte en dynamische denkbild voor beleidsmakers in de politieke en bestuurlijke praktijk.

In dit artikel belicht ik de drievoudige relevantie van soevereiniteit in eigen kring vooral vanuit mijn proefschrift *De ban van beheersing* (2020), dat ik vorig jaar aan Kuypers Vrije Universiteit verdedigde. Daarin geef ik een kritische analyse van maakbaarheidsdenken en ontvouw ik een pleidooi voor ‘reflexieve bestuurskunst’. Beide lijnen uit mijn proefschrift blijken behulpzaam bij het opnieuw articuleren van de politieke urgentie (paragraaf 3), bij het herijken van de compatibiliteit (paragraaf 4) en bij het doordenken van de hanteerbaarheid (paragraaf 5) van soevereiniteit in eigen kring in onze tijd. In wat volgt zal ik betogen dat via noties als sociale praktijken, deugdedthiek en ambachtelijkheid (concepten die ik in mijn proefschrift als ‘bouwstenen’ voor bestuur en beleid voorbij de maakbaarheid presenter) soevereiniteit in eigen kring als ordeningsprincipe nieuw elan krijgt. Hoe in dit betoog geloof, wetenschap en samenleving op elkaar inwerken expliciteer ik aan het slot van dit artikel (paragraaf 6). Nu volgt eerst als achtergrondkader een uitgebreider portret van soevereiniteit in eigen kring zoals dat is ontwikkeld door Kuyper en diens navolgers.

2. Vrijheid en pluraliteit beschermen

Wie het protestantse denken over staat en samenleving wil typeren, komt onvermijdelijk terecht bij de notie van ‘soevereiniteit in eigen kring’. Het is misschien wel het meest kenmerkende begrip uit de protestantse sociale en politieke filosofie geworden, zoals die zich vanaf de ontwikkeling van de moderne maatschappij in de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde. Abraham Kuyper geldt als de munter van deze notie, waarna Herman Dooyeweerd en diens navolgers in de ‘reformatorische wijsbegeerte’ (zoals Van Riessen en Goudzwaard) de notie verder ontwikkelden (Woldring & Kuiper, 1980). Het bleek een vruchtbare manier om een houding te vinden tegenover de dubbele tendens in de moderniteit, namelijk enerzijds de differentiatie (het uiteenvallen van ‘de samenleving’ in tal van levenssferen die niet onder het gezag van staat of kerk vielen), en anderzijds het verlangen naar beheersing (opnieuw ‘grip’ krijgen, om nieuwe eenheid en uniformiteit te vinden in die toenemende differentiatie). Daarmee is soevereiniteit in eigen kring een modern antwoord op een modern vraagstuk.

Kuyper gebruikt de notie voor het eerst in 1870, maar het wordt echt belangrijk vanaf zijn befaamde rede *Soevereiniteit in eigen kring*, die hij in 1880 hield bij de openingsceremonie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Met deze term doet hij een “machtige, intuïtieve greep”, aldus Dengerink (1948). Dat onderstreept ook Harinck (2021) om duidelijk te maken dat Kuyper hiermee een origineel concept ontwikkelde. Tegenover tendensen van staatssoevereiniteit of volkssoevereiniteit in de negentiende eeuw, waarbij volk of staat het absolute gezag werd toegedicht, poneerde Kuyper de gedachte van beperkte soevereiniteit. Geen mens of institutie heeft absoluut gezag. Wat voor Kuyper op het spel stond, was vrees voor tirannie; het ging hem om de verdediging van vrijheid en pluraliteit. Wat hij vreesde was toenemende staats(al)macht. Die moest ingeperkt worden, omdat anders de verscheidenheid in de samenleving, die hij positief beoordeelde, bekneeld zou raken. “Eenvormigheid is de vloek van het moderne leven”, zo heeft hij ooit treffend uitgedrukt met een gelijknamige boektitel (Kuyper, 1869).

In de notie van soevereiniteit in eigen kring klinken verschillende belangwekkende dimensies door. De samenleving is daarin niet één geheel, maar bestaat in een veelheid van zelfstandige 'kringen'. Met deze term duidde Kuyper de maatschappelijke domeinen van gezin, bedrijf, school, kerk, vereniging, staat, individueel leven. Deze kringen zijn niet hiërarchisch te rangschikken onder bijvoorbeeld kerk of staat, maar zijn 'nevenschikt'. Het menselijk leven is "noch eenvoudig noch eenvormig", aldus Kuyper (1880, p. 10). Elk van deze kringen heeft vervolgens een eigen verantwoordelijkheid of taak en daarin heeft een kring een bepaalde mate van soevereiniteit of zelfstandigheid ten opzichte van andere kringen. Zo mag de kring van de kerk niet bepalen hoe de staat werkt, en de staat niet dominant zijn in journalistiek of wetenschap. Belangwekkend hieraan is dat soevereiniteit beperkt is, maar tegelijk ook verdeeld. Die soevereiniteit betekent vervolgens niet 'doen wat je goedgebeurt' binnen je eigen kring, integendeel. De staat heeft bijvoorbeeld wel degelijk een ordenende taak ten opzichte van andere kringen (Kuyper, 1899). Uiteindelijk moet elke kring "aan een eigen levenswet gehoorzamen" (Kuyper, 1880, p. 11). Kuyper beargumenteert dat theologisch. Deze levenswetten zijn als mogelijkheden in de schepping gelegd, om mensen tot ontplooiing te kunnen brengen (Shadd, 2017). Uiteindelijk ontnemen die kringen hun soevereiniteit aan God, die de enige 'absolute soeverein' is, aldus Kuyper. En omdat die levenswetten verschillend zijn, ontwikkelt de samenleving zich in al zijn diversiteit. Hiermee is pluraliteit dus een principieel gegeven in deze visie op maatschappelijke ordening.

Historici discussiëren over de precieze herkomst van soevereiniteit in eigen kring

De rechtsfilosoof Herman Dooyeweerd heeft de notie van soevereiniteit in eigen kring verder ontwikkeld in de eerste helft van de twintigste eeuw. Bij Dooyeweerd wordt deze notie een centraal uitgangspunt van zowel diens sociale filosofie als zijn werkelijkheidsleer

of kosmologie (Chaplin, 2011; Van Woudenberg, 1992). Dat is te herkennen in zijn beroemde 'aspectenleer', waarin de werkelijkheid getypeerd wordt als bestaand in een veelheid van onherleidbare dimensies. Alle aspecten melden zich bovendien in alle entiteiten, zij het steeds op een verschillende manier. Elke entiteit heeft een eigen identiteit; een specifiek aspect is het meest 'kwalificerend' en dus het meest bepalend voor die entiteit. In zijn sociale filosofie leidt dat tot een typologie van sociale structuren (Dooyeweerd, 1962; Griffioen & Woudenberg, 1996; Jager-Vreugdenhil, 2012). Die kunnen sociaal gekwalificeerd zijn (clubs, broederschappen), economisch (ondernemingen), esthetisch (theaters, orkesten), juridisch (staat, politieke organisaties), moreel (families, scholen, goededoelenorganisaties), pistisch (religieuze organisaties). Uit deze hele grote typering spreekt opnieuw de focus op de pluraliteit van maatschappelijke kringen. Als ordeningsprincipe betekent soevereiniteit in eigen kring bij Dooyeweerd dat het unieke karakter van elke kring bewaakt moet worden. Oneigenlijke aspecten mogen het kwalificerende aspect van een kring niet gaan domineren: zo mag het economische aspect in de kring van de staat niet de overhand krijgen. Bovendien weert Dooyeweerd zich hiermee krachtig tegen het collectivistisch denken in zijn tijd.

In de tweede helft van de twintigste eeuw slaagde men er niet in om de theorie van soevereiniteit in eigen kring een blijvende plek te geven in het academisch discours. Het vond

althans binnen de faculteit der sociale wetenschappen steeds meer weerstand. *Gedonder in de sociale* is de titel van een boek dat de geschiedenis van deze faculteit beschrijft en waarin het gereformeerde verleden een serieuze factor in dat gedonder blijkt (Bak, 2013). Waar het wel een vaste plek verwierf is de politieke ideologie van partijen die beiden uit de antirevolutionaire traditie zijn voortgekomen. Allereerst natuurlijk bij de ARP (door Kuyper zelf opgericht) en vervolgens ook bij het CDA, waar de ARP in is opgegaan. Het is een van de hoekstenen in de filosofie van de christendemocratie (Klink, 1991) en klinkt bijvoorbeeld door in het uitgangspunt van “gespreide verantwoordelijkheid” (Buijs, 2011). Daarnaast had soevereiniteit in eigen kring ook een centrale plek in het denken van de RPF, een late afsplitsing van de ARP. Zo baseerde André Rouvoet (1992) in zijn boek *Reformatiorische staatsvisie* de maatschappijvisie van zijn partij op dit ordeningsprincipe. Binnen de ChristenUnie, waarin de RPF is opgegaan, heeft soevereiniteit in eigen kring ook zijn plek gekregen. In de recente beginselverklaring wordt het denkbeeld net als bij het CDA gebruikt om de verscheidenheid aan maatschappelijke verantwoordelijkheden mee te onderstrepen (ChristenUnie, 2018, p. 5).

3. De verleiding van een opdringerige staat

Deze globale schets moet volstaan als basis voor reflectie op de relevantie van soevereiniteit in eigen kring voor onze tijd. En hoewel de bezinning op dit ordeningsprincipe eigenlijk doorlopend heeft plaatsgevonden, blijft de vraag staan wat de meerwaarde ervan eigenlijk is. Waarom zouden we ons nog bekommeren om dit laatnegentiende-eeuwse denkbeeld? Kuyper vreesde staatsabsolutisme en Dooyeweerd collectivisme. Heeft soevereiniteit in eigen kring ook politieke urgentie in onze tijd? Deze vraag moet bevestigend beantwoord worden, want ook nu zijn er diverse tendensen zichtbaar die maken dat we een visie op maatschappelijke ordening waarin pluraliteit en vrijheid centraal staan goed kunnen gebruiken. Zonder uitpuittend te zijn wijs ik op enkele ontwikkelingen op het terrein van politiek en beleid die reden geven tot alertheid.

De samenleving is daarin
niet één geheel, maar
bestaat uit zelfstandige
‘kringen’

Een belangrijke trend van de afgelopen twee decennia is de verschuiving van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving. Vooral sinds 2013 kreeg het deze term, maar de beweging van nieuwe aandacht voor burgerschap en *civil society* was al langer gaande. Hoewel dit op zichzelf een positieve trend is, moet de illusie vermeden worden dat hier sprake is van een terugtrek van de staatskring. De overheid speelt een grote rol in deze ontwikkeling en is tamelijk sturend omtrent wat goed burgerschap behelst. En de participatiesamenleving is echt niet alleen een beweging ‘van onderop’, maar minstens zoveel een discours dat ‘van bovenaf’ wordt opgelegd (Trommel, 2009). Bij het overdragen van publieke taken aan burgers en maatschappelijke verbanden houdt de overheid lang niet altijd goed rekening met de aard van de verschillende kringen. Befaald is de retorische vraag “wie wil zich laten douchen door de buurman?”, opgeworpen door Evelien Tonkens en Jan Willem Duyvendak. Het punt is: niet elke combinatie is een passende match. De kringen van zorg en buurt zijn bijvoorbeeld niet vanzelfsprekende combinaties. Anders gezegd, de uitdaging is om ‘vermaatschappelijking’ van

publieke taken te laten aansluiten bij de eigen aard van maatschappelijke kringen (zie ook Jager-Vreugdenhil, 2012). In de context van de participatiesamenleving moet een samenspel tussen overheid, professionals en maatschappelijke kringen gevonden worden waarin iedere speler vanuit zijn eigen kring een bijdrage levert aan het goede samenleven. Je zou dat ‘coöperatie vanuit eigen kring’ kunnen noemen (Van Putten & Beekers, 2014). Houdt de overheid onvoldoende rekening met de eigenheid van de verschillende kringen, dan ligt miskenning van de maatschappelijke pluraliteit op de loer.

Naast de verschuiving van verzorgingsstaat naar participatiesamenleving heeft zich een andere en uiteindelijk tegengestelde ontwikkeling voorgedaan, namelijk de verschuiving van verzorgingsstaat naar preventiestaat (Peeters, 2015). Het dominante vertoog over de afbouw van de verzorgingsstaat is maar de halve waarheid gebleken. Beter kan gesproken worden van een gedaanteverandering, waarbij de overheid weliswaar anders en soms ook subtieler, maar niet minder indringend de samenleving bestuurt. Preventiebeleid (zowel in het domein van zorg als in het domein van veiligheid) gaat gepaard met intensieve bestuurstechnieken, zoals

toezicht, surveillance en *nudging*. Kenmerkend voor deze ontwikkeling is dat de ambities van de preventiestaat inherent verder reiken dan die van de oude verzorgingsstaat. Het is welbeschouwd een radicalisering van het maakbaarheidsideaal (Van Putten, 2020). Niet langer staat slechts compensatie van

De participatiesamenleving kan niet zonde ‘coöperatie vanuit eigen kring’

leed door collectieve voorzieningen centraal, maar het doel is om überhaupt te voorkomen dat narigheid zich voordoet en daarvoor moet het individu gedisciplineerd worden. Als gevolg sluimert de dreiging van ‘gulzig bestuur’ (Trommel, 2009), waarmee bedoeld wordt de neiging van de overheid om steeds verder buiten de oevers van de rechtsstaat te treden. Om zijn beheersingsdoelen te halen reikt de staatskring steeds dieper in andere samenlevingskringen. Hoewel voor preventie soms goede redenen te geven zijn, is het opvallend hoe weinig principiële discussie hierover wordt gevoerd in de politiek. Ook binnen christelijke politieke partijen, waar soevereiniteit in eigen kring een voorname plek in de ideologie heeft, leidt het nauwelijks tot kritiek (een uitzondering is bijvoorbeeld Wienen, 2020).

Deze tendens wordt nog verder versterkt nu politieke partijen van links tot rechts afscheid nemen van het neoliberalisme. Een boeiend markerpunt zijn de Algemene Politieke Beschouwingen van 2020, waar uiteindelijk zelfs de VVD pleitte voor een revitalisering van de publieke sector. De verkiezingsprogramma's van de meeste partijen bij de Kamerverkiezingen van 2021 gaven daarvan ook blijk: de staat is terug, leve een grote overheid. In diverse gedaanten maakt ook collectivisme zijn rentree. Waar ‘links’ dan vooral aan publieke voorzieningen en een nieuwe verzorgingsstaat denkt, gaat het op ‘rechts’ ook om revitalisering van de natiestaat en hernieuwde volkssoevereiniteit, specifiek de versterking van de soevereiniteit van het parlement (Baudet, 2020). Alle reden voor alertheid voor liefhebbers van pluraliteit en vrijheid, want precies dit was het front waartegen Kuypers en Dooyeweerd soevereiniteit in eigen kring in stelling brachten. Een recente studie laat bovendien zien dat soevereiniteit in eigen kring een eigen antwoord tegenover liberaal denken biedt (Oosterhuis-Blok, 2020).

Tot slot doet ook de coronacrisis een duits in het zakje van deze hernieuwde collectivisering. Wat de blijvende impact ervan is, laat zich nog niet goed uittekenen, maar vooralsnog lijkt van soevereiniteit in eigen kring nauwelijks sprake meer. Wellicht intensiever dan ooit sinds de negentiende eeuw reguleert de rijksoverheid het maatschappelijke leven en grijpt ze diep in in talloze maatschappelijke kringen. Via persconferenties krijgen we bijvoorbeeld te horen met hoeveel mensen we in een winkelpand bijeen mogen zijn of met hoeveel mensen we maximaal in huiselijke kring verzocht worden samen te komen. Al een jaar lang wordt het reilen en zeilen in onderwijs, economie, gezin en cultuur sterk gereguleerd door aanwijzingen vanuit de overheid. De staatskring heeft inderdaad een verantwoordelijkheid voor de volksgezondheid en dient zo'n crisis in goede banen te leiden, maar dat neemt niet weg dat tal van andere kringen sterk gehinderd worden in de uitoefening van hun eigen verantwoordelijkheid en relatieve autonomie. Voor maatwerk of het ontwikkelen van interventies die passen bij de aard van een kring (zonder van overheidswege goedgekeurde protocollen) lijkt maar weinig ruimte. Dat doet vermoeden dat pluraliteit en vrijheid als kernwaarden in het geding zijn. Van 'nevenschikking' van de kringen lijkt momenteel weinig meer over. Daarbij is het niet alleen de staatskring die domineert in andere samenlevingskringen, want op zijn beurt lijkt de kring van de wetenschap de staatskring of de politieke kring te overheersen rond het coronabeleid. De nauwe verwevenheid tussen OMT en kabinet en de wijze waarop de regering het beleid verantwoordt, geven steeds minder blijk van het feit dat beleid meer dan wetenschapstoepassing is (zie ook Van den Breevaart, 2020).

De vraag naar 'de bedoeling'
is misschien wel de meest
populaire geworden

4. Een aansprekend vocabulaire

De politieke urgentie voor soevereiniteit in eigen kring lijkt dus groot, maar in hoeverre is dit ordeningsprincipe nog communiceerbaar in de context van de laatmoderne samenleving? Dat is de tweede dimensie van relevantie die ik hier wil bespreken. Het punt is dit: soevereiniteit in eigen kring fungeert niet alleen als heuristiek om normatieve uitspraken te doen over maatschappelijke ordening, maar is tegelijkertijd een poging om sociologisch en sociaal-filosofisch op formule te brengen hoe de samenleving in elkaar zit en functioneert (Woldring & Kuiper, 1980). De woorden 'feitelijk' en 'beschrijvend' vermijd ik hier, want het is geen empirische theorie zoals die doorgaans wordt gezien, maar het gaat wel degelijk om de ontwikkeling van een vocabulaire dat een adequate, descriptieve omschrijving wil geven van de sociale werkelijkheid. En precies op dat niveau, dat van de sociaal-filosofische taal voor maatschappelijke ordening, is sinds de negentiende eeuw nogal wat gebeurd.

Vandaag de dag begrijpen we onze samenleving als 'vloeibaar', waarin grenzen vervaagd zijn, weinig meer vanzelfsprekend is en alles 'man-made' is (Bauman, 2000). Hoe kunnen we tegen deze achtergrond nog zinvol spreken over 'kringen', die 'soverein' zijn en een eigen 'levenswet' volgen? Natuurlijk is het laatmoderne sociologische en sociaal-filosofische discours niet de maat van alle dingen en evengoed een normatieve duiding van de sociale werkelijkheid waar je kritiek op kan hebben (Kuiper, 2009). Wel roept dit dominante discours van laatmo-

derne sociale theorie de vraag op naar de actualiteit van soevereiniteit in eigen kring als sociale theorie. Constructiever geformuleerd: wil een notie als soevereiniteit in eigen kring communiceerbaar zijn binnen de hedendaagse sociale wetenschappen en het geseculariseerde politieke debat, dan is het belangrijk om aansluiting te zoeken bij hedendaags sociaal-theoretisch vocabulaire. Ik pleit er niet voor om de terminologie helemaal in te wisselen, maar wel om te zoeken naar aanverwante theorieën die compatibel zijn met soevereiniteit in eigen kring, zodat ook buiten de christelijke politiek een verstaanbare bijdrage kan worden geleverd vanuit de kerngedachten van dit ordeningsprincipe.

Grote compatibiliteit is te vinden met de theorie over de netwerksamenleving. Deze theorie is ontwikkeld door de Nederlandse wetenschapper Jan van Dijk en de Spaanse socioloog Manuel Castells en heeft breed ingang gevonden de laatste decennia. In de kern wordt daarin betoogd dat de hiërarchisch-verzuilde samenleving heeft plaatsgemaakt voor een meer dynamische maatschappelijke ordening, waarin het internet nieuwe typen sociale verbanden heeft bevorderd die we 'netwerken' zijn gaan noemen. Het is een verbeelding van maatschappelijke ordening die enerzijds de

Om soevereiniteit in eigen kring te respecteren hebben we deugden nodig

vloeibaarheid van het sociale bestaan weerspiegelt, maar anderzijds toch duidelijk de nadruk legt op ordening voorbij chaos en toevalligheid. Een belangrijke overeenkomst tussen soevereiniteit in eigen kring en het beeld van de netwerksamenleving is dat beide 'totaliteitsdenken' afwijzen. Beide benaderingen spreken niet van 'de samenleving' als een alomvattend 'geheel'. Een treffende illustratie ervan is te vinden in het boek *De improvisatiemaatschappij*, waarin Hans Boutellier een typering geeft van de huidige maatschappelijke ordening die hij als netwerksamenleving ziet: "De nationale samenleving is tot op zekere hoogte een geheel, maar zij is niet uit één stuk. Zij is een geheel van gehelen, die op zichzelf weer delen van andere gehelen kunnen zijn." (2011, p. 17) Deze omschrijving had evengoed over soevereiniteit in eigen kring kunnen gaan.

Kenmerkend voor theorieën over de netwerksamenleving is bovendien het inzicht dat de samenleving niet hiërarchisch geordend is, maar 'heterarchisch' (Van Dijk, 2006). Daarmee wordt uitgedrukt dat over de verhouding tussen knooppunten in een netwerk niet in termen van 'hoger' en 'lager' gedacht moet worden. "In terms of determination, the heterarchical mode means that neither the higher nor the lower levels are in control." (Dijk, 2006, p. 28) Netwerken zijn, anders gezegd, 'semi-autonoom' en de netwerksamenleving is 'poly-centrisch'. De verwantschap met soevereiniteit in eigen kring is opnieuw duidelijk. Soevereiniteit in eigen kring staat vanouds bekend om zijn afwijzing van denken in hogere en lagere structuren, waarmee het zich altijd onderscheidde van het katholiek-sociale subsidiariteitsbeginsel. De gedachte van semi-autonome netwerken correspondeert met het inzicht dat kringen altijd 'relatieve soevereiniteit' hebben (relatief ten opzichte van andere kringen en ten opzichte van God als absolute soeverein).

Hoe sterk de verwantschap ook is, theorieën over de netwerksamenleving hebben nauwelijks oog voor een andere belangrijke dimensie van soevereiniteit in eigen kring, namelijk het

punt dat elke kring een eigen 'levenswet' of 'kwalificerend aspect' heeft. Anders gezegd, aandacht voor de inherente normativiteit van een kring waardoor het besef ontstaat dat kringen kwalitatief van elkaar verschillen, kom je niet tegen in theorieën over de netwerksamenleving. In dat opzicht is de terminologie van netwerken te dun. Dat geldt zeker voor de bestuurskundige verwerking ervan in theorieën over 'netwerkgovernance'. Die zijn sterk instrumenteel van aard, waarbij een netwerk vooral getypeerd wordt vanuit kennis, macht en belang en niet vanuit een waardenpositie (Van Steden, Van Putten & Hoogland, 2019). Dat is een serieus probleem. Het punt is niet zozeer dat netwerkbenaderingen vanuit protestants oogpunt niet zuiver genoeg op de graat zijn, maar vooral dat dit gebrek aan aandacht voor inherente normativiteit welbeschouwd de kern raakt van veel publiek debat en onbehagen in de nadagen van het neoliberale tijdperk. We zoeken vandaag de dag opnieuw naar de eigenheid van het onderwijs, van de zorg en tal van andere sectoren. De vraag naar 'de bedoeling' is misschien wel de meest populaire in organisatieland geworden, juist vanwege de ervaring dat het gebrek aan aandacht voor die eigenheid ertoe kan leiden dat een bureaucratische logica en economisch denken kunnen gaan overheersen.

Op dit punt komt een andere prominente stroming in de sociale theorie in beeld, de zogenaamde 'theorieën over sociale praktijken' (Nicolini, 2012; Van Putten, 2020). Net als de theorie over de netwerksamenleving begrijpt deze stroming het samenleven niet in termen van eenheid, maar van veelheid. De samenleving bestaat in een veelheid van onderling verweven sociale praktijken, zoals zorg verlenen, lesgeven en ondernemen. Kenmerkend voor theorieën over sociale praktijken is dat deze stroming juist bijzonder veel aandacht heeft voor de normatieve dimensies in wat hier 'praktijken' worden genoemd. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de befaamde definitie van Alisdair MacIntyre (2007, p. 218), waarin hij een praktijk omschrijft als een "coherent and complex form of socially established cooperative human activity through which goods internal to that form of activity are realized (...)." De definitie is omvangrijker, maar het gaat nu om de gedachte dat het sociale handelen een 'internal good' heeft dat eigen is aan een bepaalde praktijk. Andere auteurs spreken op vergelijkbare wijze. Theodore Schatzki, wellicht de meest prominente in deze stroming, heeft het over praktijken als "teleo-affective structure" (1996, p. 89). Ook in meer toegepaste sociale wetenschappen keert de kerngedachte terug dat praktijken een 'meaning' hebben (Shove *et al*, 2012). In de context van de bestuurskunde is de relevantie van dit inzicht ook onderkend, juist om de waardenpluraliteit te beschermen (Trommel, 2018; Boutellier, 2011).

Kortom, theorieën over praktijken 'vullen' de leegte van netwerkbenaderingen en vinden brede ingang in de sociale wetenschappen. Dat is een betekenisvolle ontwikkeling binnen een discipline die doorgaans gekenmerkt wordt door positivisme en constructivisme. Ondertussen moet wel opgemerkt worden dat de conceptualisering van de 'telos' of 'meaning' van praktijken in deze theorieën doorgaans erg algemeen blijft. Interessant genoeg hebben auteurs in de traditie van de reformatorische wijsbegeerte de achterliggende decennia bijgedragen aan een rijkere conceptualisering hiervan, door een synthese te maken tussen de fijnmazige filosofie van Dooyeweerd over soevereiniteit in eigen kring en het praktijkbegrip van MacIntyre (zie voor een overzicht De Vries & Jochemsen, 2019). Daarmee is een betekenisvolle stap gezet om de kerngedachten van soevereiniteit in eigen kring te verbinden aan een hedendaags sociaal-theoretisch vocabulaire.

5. Soevereine kringen leren respecteren

Als sociale theorie is soevereiniteit in eigen kring nog steeds ‘in rapport met de tijd’ – om een Kuyperiaanse frase te gebruiken. Maar dat soevereiniteit in eigen kring een politiek urgent ordeningsprincipe is (paragraaf 3) en een relevante en aansprekende verbeelding van maatschappelijke ordening biedt (paragraaf 4), betekent nog niet dat beleidsmakers er goed mee kunnen werken. In de politiek-bestuurlijke praktijk blijkt het moeilijk om soevereiniteit in eigen kring als denkkader te hanteren. We stuiten hier op een lastig gegeven, ook voor de christelijke politiek: leer en leven dreigen sterk uiteen te lopen. In theorie onderschrijven partijen het belang van soevereiniteit in eigen kring, maar in de praktijk blijkt het een glibberige heuristiek. Of de overheid mag ingrijpen in een maatschappelijke kring is geen wiskunde en valt niet te bepalen met behulp van een beslisboom. De vraag is daarom: hoe maak je nu als beleidsmaker werk van het respecteren van de eigenheid van maatschappelijke kringen, hoe doe je recht aan de eigen aard van sociale praktijken? Ik formuleer hier twee ‘bouwstenen’ die beleidsmakers hierin kunnen stimuleren (zie ook Van Putten, 2020).

De eerste bouwsteen betreft een morele bedding waarin waardering voor vrijheid en pluraliteit wordt gecultiveerd. Bij Kuyper was respect voor pluraliteit ingebed in diep ontzag voor de scheppingsordening en de soevereiniteit van God. Als een dergelijke bedding wegvalt, zullen we op zoek moeten naar een andere morele basis, we kunnen in elk geval niet zonder. Instituties die vrijheid en pluraliteit belichamen, zoals de rechtsstaat, functioneren niet zonder ondersteunend ethos (Cohen de Lara, 2019). Om soevereiniteit in eigen kring of de eigen aard van maatschappelijke praktijken te respecteren hebben we deugden nodig. Concreet zijn het de deugden die voortkomen uit de kardinale deugd van *temperantia* die daarin kunnen helpen.

Temperantia draait om het vermogen tot maathouden, om het juiste midden te vinden tussen twee ondeugden. Zowel een teveel aan beheersingsdrift is onmatig, als een eenzijdige focus op vrijheid. Een bestuurder die te veel doet is onmatig, maar een bestuurder die te weinig doet ook. Het komt aan op balanceerkunst (Oakeshott, 1996). Wezenlijk in dit perspectief is dat maathouden geen middelmatigheid is, maar een kwaliteit of kenmerk van goed bestuur. Een deugdethisch perspectief schept zo nieuwe ruimte om als beleidsmaker af en toe de pas in te houden. Dat is dan geen onverschilligheid of gebrek aan ambitie, maar een te prijzen houding omdat die ruimte houdt voor waarden tegengesteld aan beheersing.

In de geschiedenis van de deugdethiek zijn ook andere loten aan de stam van de *temperantia* gegroeid. Met Augustinus heeft nederigheid als deugd haar intrede gedaan. Nederigheid is een ‘epistemische deugd’, brengt de juiste zelfkennis en besef van de grenzen van je kunnen, zonder cynisch te worden. Politiek gezien kan nederigheid ‘perspectivisme’ bevorderen, een openheid naar de inbreng van andere spelers of actoren in de samenleving. ‘Democratische nederigheid’ bevordert waardering voor pluraliteit (Button, 2005). De deugd van bescheidenheid ligt hier dicht tegenaan. Bescheidenheid is een sociale deugd. Bij bescheidenheid draait het om de ruimte die je inneemt en de ruimte die je overlaat voor anderen. Bestuurlijk gezien valt dit te vertalen naar een houding waarbij beleidsmakers niet te veel op de voorgrond treden, of waarbij de staatskring niet de hele ruimte vult, maar terughoudendheid betracht om andere kringen ruimte te geven. Zo bevordert ook bescheidenheid vrijheid en pluraliteit en stimuleert ze het samenspel tussen de verschillende maatschappelijke kringen.

De tweede bouwsteen die ondersteunt om soevereiniteit in eigen kring in acht te nemen

betreft de interventiestijl van beleidsmakers. In de praktijk is het vooral het handelingsrepertoire van een sociaal ingenieur of technocraat dat vrijheid en pluraliteit in de verdrukking brengt en de eigenheid van kringen of praktijken miskent (Van Putten, 2020). We hebben daarom een ander type ‘maker’ nodig. De figuur van de ambachtsman helpt hier verder. De ambachtsman, zo leert de socioloog Richard Sennett (2008) ons, gaat op een heel andere manier te werk, namelijk vanuit praktische wijsheid en ervaringskennis. Kenmerkend voor een ambachtsman is dat hij ‘in dialoog’ gaat met zijn materiaal. Een ambachtsman standaardiseert niet, maar werkt met uniek materiaal en koestert dat. Een ambachtsman beseft dat de materialen en gereedschappen waarmee hij werkt intrinsieke kwaliteiten hebben en respecteert deze. Hij beoefent – naar een woord van de filosoof Lessing – ‘Materialgerechtigheid’. Oftewel, een ambachtsman wil rechtdoen aan de aard van de dingen waarmee hij werkt. “Not merely dead matter or passive resource to be exploited at will, the material possesses unique properties that must be understood and obeyed.” (Goodsell, 1992, p. 9) Hierin klinkt opnieuw de echo van kringen die een eigen levenswet hebben of van praktijken met hun ‘telos’. Een beleidsmaker die ‘Materialgerechtigheid’ doet, bevordert zo impliciet de soevereiniteit in eigen kring.

6. Oude dingen nieuw maken

In dit artikel heb ik de relevantie onderzocht van een ordeningsprincipe dat honderdveertig jaar geleden is gemunt. Na een portret van soevereiniteit in eigen kring te hebben geschetst, heb ik de actuele politieke urgentie, de compatibiliteit met hedendaagse sociale theorieën en de hanteerbaarheid ervan voor beleidsmakers onderzocht. Ook nu blijkt het een belangwekkend ordeningsprincipe, dat vrijheid en pluraliteit verdedigt tegenover te veel beheersingsdrift van de staat. Politici en bestuurders kunnen de kerngedachten

Een ambachtsman
standaardiseert niet, maar
werkt met uniek materiaal
en koestert dat

bovendien voor het voetlicht brengen door aansluiting te zoeken bij het beeld van de netwerk-samenleving of de notie van sociale praktijken. Een ethos van gematigdheid en handelen als een ambachtsman helpen om concreet werk te maken van de bescherming van pluraliteit en vrijheid en de eigenheid van maatschappelijke kringen te respecteren.

Met deze denkstappen heb ik bouwstenen aangereikt die ik in mijn proefschrift heb ontwikkeld onder de noemer ‘reflexieve bestuurskunst’. Onder deze term versta ik een bestuursstijl die maakbaarheidsdenken relativeert en grenzen stelt aan de drang tot beheersing vanuit het besef dat onzekerheid en onvoorspelbaarheid nooit helemaal gereduceerd kunnen én mogen worden. De keerzijden van onzekerheid en onvoorspelbaarheid zijn namelijk kernwaarden zoals vrijheid en pluraliteit, die wezenlijk zijn voor het goede samenleven. Dat de relevantie van soevereiniteit in eigen kring vanuit dit pleidooi voor reflexieve bestuurskunst kon worden uitgewerkt is niet toevallig. In mijn proefschrift heb ik gepoogd om een analyse te geven die compatibel is met mijn levensbeschouwelijke intuïties over maakbaarheid, politiek en samenleving. En die intuïties zijn mede gevormd door de reformatorische wijsbegeerte en de anti-revolutionaire traditie, waarin de notie van soevereiniteit in eigen kring een centrale plaats

inneemt, zoals in paragraaf 2 is geschetst.

Met mijn proefschrift beoogde ik primair het publieke debat en het vakgebied van de bestuurskunde opnieuw een bestuursfilosofisch kader aan te reiken met betrekking tot maakbaarheidsdenken. Maar welbeschouwd heb ik *en passant* ook de notie van soevereiniteit in eigen kring en het antirevolutionaire denken weer een stap verder gebracht. Mijns inziens kan de christelijke politiek vandaag de dag een dergelijke bestuursfilosofische update van een van haar ideologische uitgangspunten goed gebruiken. Maar andersom geldt ook dat een actualisering van het oude ordeningsprincipe van soevereiniteit in eigen kring, zoals ik in dit artikel heb gedaan, een zinvolle bijdrage kan leveren aan de vernieuwing van het bestuurskundig denken.

De laatste jaren dringt in de bestuurskunde het besef door dat het vakgebied zich te eenzijdig heeft ontwikkeld, door vooral instrumentele kennis te produceren die dienstbaar is aan de macht (Karré *et al.*, 2017, Ringeling, 2017). Daartegenover is een beweging ontstaan van 'kritische bestuurskunde' die aandacht heeft voor normatieve dimensies van bestuur en beleid en tegendraadse perspectieven op macht ontwikkelt (zie bijvoorbeeld Van Putten, Dorren & Trommel, 2020). Die beweging is jong en fragiel en kan mijns inziens versterking uit allerlei tradities gebruiken. Waar kritische auteurs doorgaans putten uit de 'Frankfurter Schule' en de postmoderne 'Parijse school' van Foucault, heb ik met dit artikel een bijdrage geleverd vanuit de 'Amsterdamse school', de bakermat van het neocalvinisme.

Dr. R.J. (Robert) van Putten studeerde filosofie en bestuurskunde en werkt als onderzoeker aan het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie en de Christelijke Hogeschool Ede. In 2020 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit Amsterdam op het proefschrift *De ban van beheersing. Naar een reflexieve bestuurskunst*. Van 2013 t/m 2016 was hij (hoofd)redacteur van tijdschrift *Radix*. E rjvanputten@gmail.com

Literatuur

- Bak, P.** (2013). *Gedonder in de sociale. Vijftig jaar sociaal-culturele wetenschappen aan de Vrije Universiteit 1963-2013*. Zoetermeer: uitgeverij Meinema.
- Baudet, T.** (2020). *Politiek van het gezond verstand*. Amsterdam: Amsterdam Books.
- Bauman, Z.** (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Boutellier, J.C.J.** (2011). *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*. Den Haag: Boom Lemma.
- Breevaart, H. van de** (2020). De rol van politiek in crisistijd. *Zicht* 2020(2), 40-49.
- Buijs, G.J.** (2011). Gespreide verantwoordelijkheid: ruim baan voor bevoegdheid en kleinschaligheid. *Waardevast. Over de uitgangspunten van het CDA*. Den Haag: WI CDA, 14-27.
- Button, M.** (2005). 'A monkish kind of virtue'? For and against humility. *Political Theory* 33(6), 840-868.
- Chaplin, J.** (2011). *Herman Dooyeweerd. Christian Philosopher of State and Civil Society*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Cohen de Lara, E.** (2019). Meer dan recht alleen: Verstandige gematigdheid en schroom als morele voorwaarden voor de rechtsstaat. In F. van den Heuvel, & P. Overeem (Eds.), *Een vitale rechtsstaat: Grondslag, kwetsbaarheid, weerbaarheid* (pp. 17-24). (Annalen van het Thijmgenootschap; Vol. 107, No. 2). Nijmegen: Valkhof Pers.
- ChristenUnie** (2018). *Vrede zoeken, recht doen. Beginselverklaring van de ChristenUnie*.
- Dengerink, J.D.** (1948). *Critisch-historisch onderzoek naar de sociologische ontwikkeling van het beginsel der 'soevereiniteit in eigen kring' in de 19e en 20e eeuw*. Kampen: Kok (dissertatie).
- Dijk, J. van** (2006). *The Network Society*. London: Sage (second edition).
- Dooyeweerd, H.** (1962). Grondproblemen der wijsgerige sociologie. In *Verkenningen in de wijsbegeerte, de sociologie en de rechtsgeschiedenis*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 67-146.
- Friesen, J.** (2019). New Research on Groen van Prinsterer and the Idea of Sphere Sovereignty. *Philosophia Reformata* Vol. 84(1), 1-31.
- Goodsell, C.T.** (1992). The Public Administrator as Artisan. *Public Administration Review*, 52(3), 246-253.
- Griffioen, S. & R. van Woudenberg** (1996). Dooyeweerd's Theorie van Sociale Verbanden, in *Kennis en Werkelijkheid*, red. R. van Woudenberg. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Harinck, G.** (2021). Een machtig, intuïtieve greep. Hoe Kuiper aan de notie 'soevereiniteit in eigen kring' kwam. *Sophie* 11(1), 39-41.
- Henderson, R.** (2017). The Development of the Principle of Distributed Authority, or Sphere Sovereignty. *Philosophia Reformata* Vol 82(1), 74-99.
- Jager-Vreugdenhil, M.** (2012). *Nederland participatieland? De ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) en de praktijk in buurten, mantelzorgrelaties en kerken*. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Karré, P.M., Schillemans, T., Steen, M. van der & Wal, Z. van der** (red.) (2017). *Toekomst van de bestuurskunde*. Den Haag: Boom bestuurskunde.
- Klink, A.** (1991). *Christen-democratie en overheid. De christen-democratische politieke filosofie en enige staats- en bestuursrechtelijke implicaties*. Delft: Meinema.
- Kuiper, R.** (2009). *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Kuiper, A.** (1880). *Soevereiniteit in eigen kring*. Kampen: J.H. Kok.
- Kuiper, A.** (1869). *Eenvormigheid, de vloek van het moderne leven*. Amsterdam: H. de Hoogh.
- Kuiper, A.** (1899[2008]). *Het calvinisme*. Barneveld: Nederlands Dagblad.
- MacIntyre, A.** (2007[1985]). *After virtue: A study in moral theory*. London: Bloomsbury.
- Nicolini, D.** (2012). *Practice theory, work, and organization: An introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Oakeshott, M.** (1996). *The politics of faith and the politics of scepticism*. New Haven/London: Yale University Press.
- Oosterhuis-Blok, M.** (2020). *Marktwerking en publieke belangen. Een analyse vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring*. (Dissertatie TU Kampen).
- Peeters, R.** (2015). *Het verlangen naar voorkomen. Hoe het preventieparadigma de overheid verandert*. Amsterdam: Van Gennep.
- Putten, R.J. van** (2020). *De ban van beheersing. Naar een reflexieve bestuurskunde*. Den Haag: Boombestuurskunde.
- Putten, R.J. van & Beekers, W.P.** (2014). *Coöperatiemaatschappij. Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- Putten, R.J. van, Dorren, L. & Trommel, W.A.** (red.) (2020). Themanummer kritische bestuurskunde. *Bestuurskunde* 29(1).
- Ringeling, A.** (2017). *Public administration as a study of the public sphere: A normative view*. Den Haag: Eleven International Publishing.
- Rouvoet, A.** (1992). *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*. Nunspeet: Marnix van St.Aldegondestichting.
- Schatzki, T.R.** (1996). *Social practices: A Wittgensteinian approach to human activity and the social*. Cambridge University Press.

- Sennett, R.** (2008). *De ambachtsman: De mens als maker*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Shadd, P.D.** (2017). *Understanding Legitimacy. Political Theory and Neo-Calvinist Social Thought*. New York: Lexington Books.
- Shove, E., Pantzar, M. & Watson, M.** (2012). *The dynamics of social practice: Everyday life and how it changes*. Londen: SAGE.
- Snel, J.** (2020). *De zeven levens van Abraham Kuyper. Portret van een ongrijpbaar staatsman*. Amsterdam: Prometheus.
- Steden, R. van, Putten, R.J. van & Hoogland, J.** (2019). Security Networks: Applying the normative practice approach to nodal government theory. In M.J. de Vries & H. Jochemsen (red.), *The normative nature of social practices and ethics in professional environments* (pp. 277-294). Hershey: IGI Global.
- Trommel, W.A.** (2009). *Gulzig bestuur*. Den Haag: Boom Lemma.
- Trommel, W.A.** (2018). *Veerkrachtig bestuur: Voorbij neoliberale drift en populistische kramp*. Den Haag: Boom bestuurskunde.
- Vries, M.J. de & Jochemsen, H.** (red.) (2019). *The normative nature of social practices and ethics in professional environments*. Hershey: IGI Global.
- Wienen, B.** (2020). Gevaarlijk preventiebeleid. Vergeet de soevereiniteit in eigen kring niet. *Groen* 4(1), 38-41.
- Woldring, H.E.S. & D. Th. Kuiper** (1980). *Reformatische maatschappijkritiek. Ontwikkelingen op het gebied van sociale filosofie en sociologie in de kring van het Nederlandse protestantisme van de 19e eeuw tot heden*. Kampen: Kok.
- Woudenberg, R. van** (1992). *Gelovend denken. Inleiding tot een christelijke filosofie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.